

Міністерство освіти і науки України
Український католицький університет
Факультет суспільних наук

Кафедра соціології

Дипломна робота на тему:

Релігія як чинник мобілізації громадянської участі

Виконала студентка IV курсу бакалаврату
за спеціальністю “Соціологія”,
групи – ССО-18Б
Кончаківська Анастасія Сергіївна

Науковий керівник:
Доцент кафедри соціології
кандидат соціологічних наук
Миронович Д.В.

Львів 2022

Зміст

Вступ3

Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження взаємовпливу релігії та громадянської участі

1.1. Поняття релігії та релігійності: особливості соціологічного підходу до вивчення релігії.....10

1.2. Громадянська участь в соціології: її структура та чинники формування...18

1.3. Вплив релігійності на громадянську участь_25

Висновки до розділу I29

Розділ II. Емпіричний розділ

2.1. Методологія дослідження31

2.2. Вплив релігійності та релігійних практик на членство у громадянських організаціях35

2.3. Релігійний вплив на рівень інституційної, міжособистісної та узагальненої довіри38

2.4. Відмінності у рівні громадянської участі та ступені довіри між представниками різних конфесій.....42

2.5. Порівняльна характеристика впливу релігійності на громадянську участь в Україні та країнах Європи.....45

Висновки до розділу II.....51

Висновки53

Список джерел і наукової літератури

1. ВСТУП

1.1 Актуальність та проблематика теми. Двадцять перше століття характеризується високими технологіями, перебуває на стадії капіталізму, людську працю все частіше роботизують, однак прогнози Карла Маркса про те, що релігія зникне не справдилися, навіть після хвилі секуляризації. Релігія все ж присутня в суспільному житті, хоч і змінила форму та масштаби свого існування. Тепер церква – це окремий інститут, який досі має значний вплив на маси, але не є основою функціонування сучасного суспільства. Присутність релігії у житті індивідів формує певні принципи та позиції щодо бачення повсякденних ситуацій, політичних поглядів, стилів життя, виховання дітей, а також громадянської участі. Рівень громадянського суспільства охоплює тих, хто може брати участь у відкритій публічній дискусії стосовно нагальних питань, державної політики, загального блага та добробуту.

Хоч Європа є найбільш секуляризованою частиною світу, в Україні все ж зберігаються сталі тенденції релігійності. Згідно моніторингу стану та тенденцій релігійності українського суспільства 2010-2020 років, проведених соціологічною службою Центру Разумкова, рівень маніфестованої релігійності становить 68% опитаних [1]. Релігія займає вагоме місце на державному рівні: великі християнські свята вважаються державними вихідними, усі президенти складають присягу на Євангеліє, а також неодноразово зустрічаються із духовництвом, у центрально-західних областях України у школах предмет християнської етики введений до переліку дисциплін, частина православних та греко-католицьких церков підтримували Революцію Гідності та активно долучаються до волонтерських ініціатив у часі російської війни в Україні.

Зважаючи на те, що релігія в Україні має і публічний вимір, той чи інший вибір чи позиція українця можуть бути релігійно-вмотивованими, прямо чи опосередковано. У 2020 році світ зіткнувся із пандемією COVID 19, яка в буквальному сенсі зупинила звичне життя кожного, було запроваджено

тотальний локдаун. Навчальні процеси призупинилися, діяльність майже усіх окрім критично важливих сфер була призупинена або мінімізована. Навіть після того, як всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organizations) науково обґрунтувала серйозність нової загрози, а державні органи влади запровадили необхідні заходи безпеки, частина вірян досі чекала на позицію папи Римського, духовних лідерів, а у випадку України також і настоятелів храмів, що є наслідком наявності певного церковного авторитету. За результатами моніторингу центру Разумкова під час жорсткого карантину в березні-травні 2020 року більшість (68%) опитаних не відвідували церкву (від 61% жителів Заходу до 77% – Півдня і Сходу); ще 26% – скоротили частоту відвідувань, і лише 7% – не зважали на карантин (від 11% вірян УПЦ(МП) до 3% – УГКЦ) [1]. Додатково, Всеукраїнська Рада церков у релігійних організацій України виступила із заявою стосовно вакцинації від коронавірусу, де висловили підтримку вакцинації як такої, однак посилено наполягають на її добровільному характері та закликають владу їх почути. Зважаючи на обставини, релігія пристосувалася до нових реалій: релігійні практики віряни здійснювали онлайн, навіть священнослужителі перейшли на популярні платформи такі як Facebook, YouTube, Instagram. Участь в онлайн – відправах брали 13% українських респондентів (від 39% жителів західного регіону до 4-5% жителів решти регіонів).

Дослідження впливу релігійності поглибить розуміння ролі релігії в нових реаліях українського суспільства, а також допоможе громадському сектору розуміти поведінку та мотивацію релігійних громадян.

Релігійність у межах соціології – це сукупність певних зовнішніх проявів віри, яку сповідує індивід (частота релігійних практик, характер настанов, конфесійна приналежність).

У даній роботі *громадянська активність (участь)* розглядається як діяльність, спрямована на досягнення загального блага без інституційної підтримки держави. У чому різниця між громадським та громадянським?

«Громадський» стосується суспільства, громади; (наприклад громадський порядок). У той ж час, *громадянський* стосується напряму громадянина як члена суспільства, його діяльності, якого цікавить державна політика, загальне благо та добробут, захист прав меншин (наприклад громадянський обов'язок).

Мета: з'ясувати специфіку впливу релігійності на громадянську участь в сучасній Україні.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних завдань:

1. Розглянути основні теоретичні підходи в межах соціології, пов'язані з вивченням феномену релігії та релігійності.
2. Проаналізувати підходи та концепції громадянської участі, та взаємовплив громадянської та релігійної участі.
3. Окреслити загальні особливості українського контексту, а саме особливостей релігійної сфери та практик громадянської участі.
4. З'ясувати вплив релігійності та релігійних практик на членство у громадянських організаціях.
5. Дослідити релігійний вплив на рівень інституційної, міжособистісної та узагальненої довіри.
6. Дослідити відмінності у рівні громадянської участі та ступені довіри між представниками різних конфесій.
7. Дослідити відмінності у проявах релігійності в українському та європейських християнських суспільствах.
8. Емпірична операціоналізація досліджуваних явищ, формулювання гіпотез.
7. Аналіз та інтерпретація результатів; висновки.

Об'єкт: громадянська активність (участь).

Предмет: вплив релігійності на громадянську участь, враховуючи конфесійну приналежність, внутрішньо-організаційну структуру релігійної групи, релігійні практики.

1.6. Теоретико-методологічні засади дослідження.

У теоретичному розділі розглянуто класичні та сучасні соціологічні концепції, які описують та пояснюють поняття релігійності та громадянської участі. Для базового розуміння соціологічного підходу до вивчення релігійності в соціології проаналізовано концепції класиків (Е. Дюркгайма, М. Вебера, К. Маркса). У даній роботі також проаналізовані теорії таких дослідників як П. Бергер та Т. Лукман, чії наукові здобутки дозволяють більш широко пояснити функції релігії та її вплив на суспільний порядок. Явище секуляризації, його причини та наслідки детально описані у теоріях Б. Вілсона та Т. Парсонса. Значна увага в рамках даної роботи приділяється науковим надбанням соціолога-сучасника Хосе Казанови, автора концепції публічної релігії, який по-новому підходить до вивчення процесів секуляризації, в українському контексті зокрема. У даній роботі громадянська участь розглядається через призму теорії соціального капіталу. У соціології поняття капіталу, його види та варіанти конвертації розглядали в своїх роботах Р. Патнем, П. Бурдьє та Дж. Коулмен. Для встановлення зв'язку між релігійними організаціями та мережами соціального капіталу проаналізовано роботи А. Токвілля, С. Хантінгтона. Для глибшого розуміння того, як правильно вимірювати релігійність у дослідженнях, розглянуто концепцію багатовимірної релігійності Ч. Глока та Р. Старка. Для порівняння відмінностей релігійних проявів інших християнських країн за основу взято карту культурних зон Рональда Інгалхарта.

У другому емпіричному розділі описані дані, отримані за допомогою здійснення вторинного аналізу бази даних сьомої хвилі Світового дослідження цінностей (World Values Survey), проведеного у 2020 році.

1.7 Гіпотези:

- 1. Рівень релігійної участі (частота відвідувань служб, участь у позацерковній діяльності) сприяє активізації участі у нерелігійних громадських організаціях та асоціаціях (благодійних, волонтерських, молодіжних, культурних)*
- 2. Рівень релігійності має позитивний вплив на рівень інституціональної, міжособистісної та узагальненої довіри.*
- 3. Громадянська активність індивідів (інституційна довіра, членство в організаціях) відрізняється в залежності від конфесійної приналежності.*
- 4. Православні суспільства, зокрема українське, мають менший потенціал (нижчий рівень узагальненої та інституційної довіри, активна участь в організаціях) для розбудови громадянського суспільства ніж протестантські та католицькі.*

1.8 Емпірична база

У даному розділі використані дані сьомої хвилі World Values Survey (2017-2021) та WVS (Ukraine), проведеного у 2020 році на території України.

WVS-7 Ukraine

Основним методом збору даних в опитуванні WVS є опитування face to face в місці проживання респондента. Інші методи збору інформації, що використовуються у WVS-7, включають поштове опитування, самостійне онлайн-опитування та телефонне (у поєднанні з іншими методами опитування).

Полевий етап дослідження в Україні проводився з 21 липня 2020 року до 17 серпня 2020 року компанією Info Sapiens та ГО «Центр «Соціальний моніторинг». Загальна вибірка опитування склала 1289 інтерв'ю (максимальна похибка вибірки – 2,7%, з імовірністю 0.95 і без врахування дизайн-ефекту). Вибірка дослідження репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старші), враховуючи громадян та мешканців країни, які проживають в населеному пункті щонайменше два місяці. Дослідження проводилося по всій території України, за винятком неконтрольованих українським урядом територій Донецької та Луганської областей та Автономної Республіки Крим. Вибірка сформована із застосуванням багатоступеневого стратифікованого підходу із випадковим відбором на кожному етапі.

Загальна база даних WSV-7 (2017-2021).

Основним методом збору даних в опитуванні WVS є опитування face-to-face. Серед додаткових методів, результати яких включені до бази даних: опитування поштою, онлайн-опитування та телефонне інтерв'ю (у поєднанні з іншими методами опитування).

Для кожної країни анкета перекладена на мову, яка є рідною для більш ніж 15% населення.

Вибірка: громадяни у віці 18 років і старше, які проживають у приватних домогосподарствах у кожній країні, незалежно від їх національності, громадянства чи мови.

Мінімальний розмір вибірки у більшості країн, становить 1200 респондентів. Країни з більшою чисельністю населення застосовують вибірки від N=1500 до N=5000. Країни з населенням менше 2 мільйонів людей використовують вибірку N=1000.

Остання сьома хвиля Всесвітнього дослідження цінностей розпочалася в середині 2017 року і після річної перерви у зв'язку із пандемією Covid-19 була завершена 31 грудня 2021 року.

Структура роботи:

Курсова робота складається з: вступу, двох основних розділів (теоретичного та емпіричного), висновків, списку наукової літератури, який налічує 41 позицію. Дана робота складається із 56 сторінок основного тексту.

Розділ I Теоретико-методологічні засади дослідження впливу релігії на громадянську участь

1.1. Поняття релігії та релігійності: Особливості соціологічного підходу до вивчення релігії

Дослідження соціальної реальності та розуміння того, яким чином можливий суспільний порядок, неможливе без суспільного релігійного аспекту. Релігійна поведінка розглядається як різновид соціальної дії, яка в свою чергу є результатом певної релігійної мотивації. Релігія є одним із базових компонентів будь-якого суспільства, оскільки виходи за межі реальності у пошуках трансцендентного – одна із характеристик антропологічної природи людини [2; с.7].

Елементами будь-якої релігії є наявність групи віруючих, феномени, які вважаються священними, певна сукупність вірувань, які пояснюють людську натуру, природу і священні сили, набір дій та ритуалів, уявлення про праведний спосіб життя. Релігія проводить межу між буденним і сакральним, оскільки кожна з них має певні священні для неї речі, символи, які викликають відчуття пошани та служать знаком побожності. Ще від початків індуїзму та християнства релігія встановлювала мораль, поняття аморальності чи неетичності також підпорядковувалися релігійним ідеям. Християнство стверджувало, що саме Бог дав людям чіткий етичний закон, підпорядковуватися якому повинен кожен, хто хоче отримати життя вічне, незалежно від його соціального чи фінансового статусу, бо так як Бог трансцендентний, він завжди бачить всіх і всюди, але його не бачить ніхто. Таким чином формується функція соціального контролю або навіть самоконтролю, заснованого на релігійних переконаннях [3; с. 177–178].

Не існує загальноприйнятого трактування поняття «релігії», оскільки кожен соціолог, який досліджував це питання доповнював попереднього або ж знаходив інше трактування. Згідно погляду Людвіга Фюрбаха релігія побудована на цінностях та уявленнях, які люди самі ж і створили в процесі

культурного розвитку, але ці уявлення були помилково спроектовані на богів чи певні вищі сили [4]. Через те, що люди не знали напевне своєї історії та законів природи, вони «приписували» невідоме богам.

Еміль Дюркгайм дав власне визначення релігії: «Релігія - уніфікована система вірувань і практик, пов'язаних зі священними предметами, тобто предметами відокремленими і забороненими, - вірувань і практик, які поєднують в одному-єдиному моральному співтоваристві (церкві), всіх тих, хто дотримується їх». [5, с.174]. Як і інші функціоналісти, Дюркгайм вважав релігію важливим фактором суспільної інтеграції. Соціальна функція релігії зовсім не залежить від її характеру чи істинності. Будь-яка релігія, базована на вірі в Бога, надприродне чи трансцендентне, створює власну систему вірувань, ціннісних та нормативних орієнтирів, певного способу життя – всі ці елементи стають спільними, тим самим забезпечуючи цілісність та єдність спільноти. Коли ціннісна база сформована за схожим принципом, тоді бачення майбутнього теж не буде кардинально відрізнятися. Дюркгайм вважав, що релігія дала життя всьому суттєвому та базовому в суспільстві. Коли не було календарів, люди жили від одного суспільного свята до іншого. Те, що сьогодні ми називаємо календарем у первісні часи слугувало лиш впорядкуванням релігійних ритуалів, яким соціологи відводять окреме значення. Релігія була і залишається центром соціальної солідарності, яка є можливою завдяки ритуалам. Ритуали – момент найвищої соціальної щільності, оскільки все, що відбувається під час нього є сакральним. Ритуал як такий є колективною церемонією, і саме колективна участь є одним із найвагоміших чинників, які відділяють релігію від магії [5, с. 418-429].

Не можна асоціювати ритуали тільки з первісними домодерними суспільствами, оскільки основна суть ритуалу полягає не в алгоритмі дій чи кількості танців, а в соціальній єдності. Сучасні суспільства індустріалізованих держав також вдаються до певних ритуалів, щоб зберегти свою цілісність, унікальність та певну сакральність. Прикладом слугує

британське суспільство, де досі існують обряди коронації, які відбуваються не на площах міст чи в королівських резиденціях, а саме в соборах, голова держави одночасно є і гарантом англіканської церкви. Тому громадянська позиція щодо монархії напряду буде залежати від віросповідання.

Праці Макса Вебера суттєво відрізняються від колег-сучасників, оскільки вчення Маркса та Дюркгайма не отримали емпіричного підтвердження, це всього лише теорії, які насправді не мали прив'язки до суспільства в цілому. Він критикує Маркса, бо вважає, що релігія це не завжди консервативна сила, а суспільні рухи, які базувалися на релігії частіше були успішними та приводили до змін. Релігія не існує сама по собі, а відіграє значну роль в економічному та соціальному житті різних суспільств та культур. Протестантизм став основою капіталістичного західного світогляду, натомість східні релігії навпаки перешкоджали розвитку промислового капіталізму. Така ситуація склалася тільки тому, що релігійні цінності східних та європейських країн суттєво відрізнялися, мотивації також були різні. Індуїсти тікали від «трудів матеріального світу до духовного пошуку», а конфуціанство пропагувало гармонію із світом, але аж ніяк не володіння матеріальними благами, а християнство – «релігія спасіння», постійна боротьба з гріхом [6; с. 3-30]. Релігії спасіння за Вебером мають революційний характер, чим і відрізняються від пасивних східних релігій, які закликають до смиренного сприйняття реальності, у них відсутні революційні постаті такі як Ісус Христос, їхнє сприйняття не передбачає переосмислення наявних доктрин, у яких навіть натяку немає на те, що насправді і стан речей, і структуру влади можна замінити, якщо почати боротись. Відповідно, рухи за свободу, права меншин, заробітні плати чи робочі години, більш поширені на теренах європейських країн, а не східних. Саме релігія або ж її відсутність, програмує людське сприйняття реальності.

Однак, Маркс був правий - релігія має ідеологічний підтекст, окрім того, що “релігія – опіум для народу” [7, с.384], вона ще й інструмент маніпуляцій,

який слугує виправданням інтересів правлячих груп. Наприклад, християнські деномінації до XIX століття заявляли, що рабство ґрунтується на божественних законах, а рабовласників позиціонували як Богів, відповідно повстання проти них – це повстання проти волі самого Бога. Згодом, та ж сама християнська церква відіграла значну роль у скасуванні рабства, чим ж ще тоді пояснюється така кардинальна зміна божественної доктрини як не ідеологічним впливом.

Людям властиво вірити в щось, аби якось пояснювати те, чому на їхню думку немає очевидного логічного пояснення. Звідси і впливає наступна функція релігії (після інтеграційної за Дюркгаймом) у суспільстві за Бергером – функція “легітимації” наявного стану речей [3, с.177–178]. Там, де закінчується емпірика – починається трансцендентне. За логікою науковця така функція є важливою тому, що вона забезпечує зв’язок між їхнім земним життям, побутовими проблемами з вищою, на їхню думку, трансцендентною реальністю. Томас Лукман, спираючись на напрацювання представників феноменології, у своїй роботі «Невидима релігія» вважав, що релігія сприяє утворенню символічних універсумів, які є продуктом взаємодії індивідів та їх інтерсуб’єктивної активності. Символічні універсуми – об’єктивовані системи значень, які співвідносять досвід повсякденності з трансцендентним, надемпіричним виміром реальності [8, с. 36-37]. Його логіка полягає в тому, що індивід в процесі соціалізації “трансцендує” свою біологічну природу, засвоюючи різні системи значень, вироблені суспільством – такий процес “трансцендування” Лукман називає соціальною формою релігії, таким чином він вважає, що соціалізація та релігійність нероздільно пов’язані. Міжнародна програма соціальних досліджень релігії (ISSP – International Social Survey Program – Religion) при дослідженні загального рівня релігійності, виявили, що релігія дійсно тісно пов’язана із соціалізацією, чим підтвердили думки Лукмана, але тільки частково [9]. У їхніх дослідженнях 1991, 1998 та 2008 років доволі розгорнуто присутня тема релігійної соціалізації. Релігійна соціалізація

є частиною загального тривалого процесу соціалізації, який починається ще в дитинстві. За результатами дослідження важливими факторами є віросповідання обох батьків, святкування релігійних свят, частота відвідин храму з батьками, наявність певного потрясіння, після якого людина часто повертається до релігії. Вплив релігійної соціалізації є непрямим, часто неусвідомленим, але саме він формує те чи інше бачення світу та ставлення до соціальних проблем різного рівня.

Позиції релігії в суспільстві не залишились сталими, у другій половині XIX століття явище секуляризації стало однією із основних соціологічних проблем. Секуляризація характеризувалася, як процес вивільнення суспільства від впливу релігії (секуляризацію часто плутали із дехристиянізацією, але відмова від християнства, зовсім не означала перестати бути віруючим). У зв'язку з індустріалізацією, модернізацією та в силу еволюційного розвитку людини, релігія визнавалася несумісною з такими тенденціями. У свою чергу, Толкотт Парсонс розглядав позицію релігії в суспільстві в рамках теорії модернізації. На його думку, суспільні зміни відбувалися в чотирьох вимірах, спричинених процесами: адаптації, диференціації, інклюзії та генералізації. Релігійний інститут відокремлювався від інших, відповідно він позбавлявся низки функцій, які виконував. Релігія займалася суто релігійними питаннями і не торкається освітньої, правової сфери, також поступово втрачаючи функцію соціального контролю.

Браян Вілсон також вважав, що саме модернізація є основним чинником секуляризації, однак він давав інше визначення даному процесу, секуляризація за Вілсоном – процес, у результаті якого релігійне мислення, практика та інститути втрачають свою фундаментальну соціальну значущість. Соціолог вводить власне поняття соціеталізація, яке і закладене в основу його теорії. Соціеталізація – процес, у ході якого, соціальна організація перебудовується зі спільнотної основи на суспільну. Під час соціеталізації принципи раціональності поширюються на всі суспільні сфери, в тому числі і на релігію

[10; с.150], однак Вілсон не прогнозував зникнення релігії, як і Вебер, він продовжив думку про інституційну сегрегацію та створення інституту церкви, окремого від інших. За логікою науковця, такі процеси ведуть до маргіналізації релігії, у зв'язку з чим релігія стає приватною справою.

Пітер Бергер стверджував, що в ході секуляризації суспільство та його сектори позбавляються контролю релігійних інститутів. Однак, він зазначає, що секуляризація окрім суспільства також здійснює вплив на свідомість індивіда. Згідно функції легітимації: «Релігія служить для того, щоб підтримувати реальність того соціально сконструйованого світу, всередині якого проходить повсякденне життя людини» [11;с.325], тим самим створюючи для людини окремий світ, священний космос, так звану «священну завісу», яка захищає її від хаосу та світських проблем. Таких космосів, базованих на релігії, стало багато, замість універсального символічного світу, люди отримали багато непоєднаних між собою «всесвітів смислів» - така ситуація називається плюралізмом. Пітер Бергер наголошував, що при такій ситуації релігія ставала свідомим вибором, а не нав'язаною зверху традицією, відповідно релігійний плюралізм порівнювався із ринковою ситуацією, кожна релігія тепер повинна знайти «своїх» послідовників. Зміна ставлення людей до релігії і релігійних інститутів пов'язана із процесом структурної диференціації суспільства. Через секуляризацію релігія відділяється від моралі, права та інших суспільних інститутів. Загальний вплив на функціональність суспільства релігія втратила. Така форма релігійності передбачає повний розрив індивіда із традиційними церковними організаціями [12].

У момент, коли прихильники теорії секуляризації все більше досліджують домашню релігію або ж її приватизацію, Хосе Казанова пропонує нову концепцію публічної релігії. Соціолог пропонує говорити про публічну релігію, як видимий прояв характеру, функцій та значенню релігії конкретно у трьох площинах, а саме: офіційна державна церква – публічність

на державному рівні; релігії, що мобілізують людей до політичної боротьби, створення партій чи лобістських груп – рівень політичного суспільства, релігія як інструмент заклику до участі у дискусіях вирішення суспільних проблем чи громадських справ [12]. Релігія не може бути імпліцитною, оскільки віруючий індивід не зможе залишити усі свої переконання при вході у сферу світського. Межа між тим, якою має бути публічна та приватна релігія дуже тонка. Наявність публічної релігії на державному рівні, чи політичному, не гарантує високий рівень релігійності, рівно так само, як її відсутність не означає, що суспільство нерелігійне.

Прихильники теорії секуляризації неодноразово заявляли, що каталізатором процесу занепаду релігії була саме модернізація, але модернізація не дорівнювала секуляризації. Згідно із суспільною думкою, чим більш сучасним, демократичним та освіченим ставало суспільство, тим більш секуляризованим воно ставало. Так дійсно трапилося, але тільки в Європі, а оскільки Європа тривалий час була освітнім центром світу, і процеси, які починалися саме в європейських країнах згодом поширювалися й на інші частини світу. Із секуляризацією так не трапилося, на думку Хосе Казанови це тому, що причиною є не модернізація, а неправильна релігійна політика тих європейських країн. На противагу європейському - соціолог розглядає американське суспільство, яке було та залишається демократичним та освіченим, і, на загальний подив, досі релігійним. Маркс у своєму есе «Про єврейське питання» заявляв, що Америка – це водночас і зразок «досконалого відмежування церкви від держави», і «релігійна країна в найповнішому розумінні слова» [13; с. 217], - тоді суспільство США розглядали як виняткове, а теорія секуляризації залишалася незмінною.

Світові події 1979 року довели, що секуляризація у решти країн не розвивається за європейським зразком: ісламська революція в Ірані, революція в Нікарагуа та становлення Кароля Войтила папою Іваном Павлом II, що зініціювало рух “Солідарність” в Польщі [14]. Релігія досі займає провідну

позиція в суспільстві, тому теорія секуляризації повинна переглянути свої положення.

Хосе Казанова пропонує розглядати секуляризацію в трьох площинах. По-перше, секуляризація означає диференціація. Суспільство та інститути є функціональними без релігійного впливу (“As if God doesn’t exist”), тобто медіа, освіта, політика, право існують в окремому від релігії вимірі.

Наступне, це занепад релігійних практик, але натомість високий рівень декларованої релігійності. Люди запевняють, що глибоко релігійні, а тим часом частота відвідин релігійних служб скорочується. Третім аспектом секуляризації є приватизація релігії - відсутність релігії у сферах світського та публічного задля уникнення низки соціальних проблем. Тут Хосе Казанова наголошує, що в межах соціології не можна розглядати просто релігію, як абстрактне явище, і виводити позитивні та негативні наслідки її публічності. Варто розглядати та аналізувати конкретні форми релігії та її прояви. Наслідки становлення релігії публічною складно визначити як щось стале, оскільки, знову ж таки, все залежить від того, які конкретні форми релігії стають публічними.

Казанова вважає українське суспільство винятковим на фоні європейської релігійної ситуації: «Релігійне відродження в Україні є значно глибшим і ширшим, ніж в географічних, релігійно-гомогенних сусідів (Польща, Румунія, РФ), оскільки відбувається на тлі релігійного плюралізму та високої конкуренції» [15, с. 253].

У той самий час соціолог порівнює українське суспільство із американським, де також немає панівної релігії чи державної церкви, але рівень релігійності є дуже високим. Це пояснюється тим, що в Україні як і в США, людей насильно ніхто не змушував обирати ту чи іншу конфесію, а люди об’єднувалися у стійкі релігійні спільноти на добровільних засадах, відповідно соціальні відносини та зв’язки тут були глибші та надійніші, люди свідомо та активно були залучені в церковне життя. У той момент, коли в

Європі відбувалася деконфесіоналізація за принципом “*cuius regio, eius religio*” (чия влада, того і релігія), у такому випадку, люди об’єднувалися не за бажанням, а в силу зовнішньої потреби та примусу, відтак були не зацікавлені в житті спільноти [15]. Створення єдиної української помісної церкви з часом може мати негативні суспільно-релігійні наслідки, як от прецедент домінування однієї релігійної групи над іншими, що може призвести до цілковитої зміни релігійної ситуації в Україні. Релігійний плюралізм є публічний, оскільки навіть представники державних органів влади не є прибічниками однієї конфесії. Унікальність України полягає в дуальності: релігія нібито не є державною справою, але великі релігійні свята є державними вихідними, а також, за такої нагоди президент записує вітання українському народові. Україна зберігає дуже тонку межу між тим, де релігія є публічною і тим, де навпаки індивідуалізується.

Україна входить до найбільш релігійних суспільств Центральної та Східної Європи, де більшість населення вважає себе православними християнами. Більше того, згідно із дослідженням Pew Research Center 2017 року, 51% опитаних українців заявили, що бути православним певним чином важливо для національної ідентичності [16].

Православні християнські країни більш схильні сприймати Росію як агресора, та країну з іншими цінностями, які є причиною конфлікту із Заходом, а також у них більших відсоток згоди із твердженням, що влада повинна підтримувати та сприяти поширенню релігійних цінностей .

На відміну від Західних країн-сусідів, в Україні впродовж 2010-2018 років зберігається високий рівень маніфестованої релігійності [1]. Звідки виникає гіпотеза, що люди не вважають за необхідне приховувати власну релігійність. Згідно із українським дослідженням центру Разумкова 2018 року, релігійна ситуація та зокрема, релігійна приналежність, різниться в залежності від регіону, 67% громадян вважають себе православними, в той час, як на Заході 40% жителів визнали себе греко-католиками. Рівень суспільної довіри

громадян до церкви становить 60%. Українська релігійна ситуація яскраво ілюструє функціонування релігійного ринку. До 2018 року в Україні була повністю відсутня релігійна монополія, переваги з боку держави не надавалися жодній із церков, тим не менш відсутність державної церкви не сприяла занепаду релігійності. Більше того, згідно результатів даного дослідження серед українців побутує стабільно високий рівень толерантності до інших віросповідань, однак він все-таки, нижчий до індуїзму, ісламу та харизматичних церков. Аналізуючи характер релігійності, можна зауважити, що роки різкої зміни рівня релігійності співпадають із переломними роками в історії держави: у 2014 році дослідники зафіксували найвищий показник: 76% громадян вважали себе релігійними, а також помітне зростання ролі релігії в суспільстві в порівнянні із «довоєнними роками». У цьому ж році відбулася революція Гідності, анексія Криму та початок війни на Сході України. Протягом воєнних років рівень релігійності таки падає до 67%. У 2018 році спостерігається низка перемог України на міжнародній політичній арені, кінець року супроводжується можливістю воєнного стану, Азовською кризою та спробами запровадити Томос і рівень знову зростає до 72 %. Власне, об'єднання УПЦ-КП та УАПЦ у єдину Православну Церкву України (ПЦУ) спричинила певну “дуальність ідентичностей”, оскільки потрібно обрати вірянками якої церкви тепер бути. Результати досліджень моніторингу у 2020 і 2021 роках підтвердили, що відбувається різке зниження числа тих, хто належить до УПЦ-КП і, як наслідок, — зростає кількість тих, хто відносить себе до ПЦУ [1]. Як висновок, суспільна релігійність корелює із станом суспільства на фоні політичних подій в українській державі.

Церква користується високим кредитом довіри з боку суспільства на рівні із політичними інститутами та волонтерськими організаціями. Рівень довіри супроводжується матеріальною підтримкою церкви, але різниться в залежності від регіону. Регулярно підтримують церкву 47% жителів західних регіонів, у той момент коли в інших регіонах так роблять тільки 5-7%

громадян, натомість ніколи не підтримують церкву 47% опитаних жителів східного регіону, 27% та 29% у центральному на південному районах відповідно, та лише 9 % серед західних жителів.

Високий рівень довіри до церкви не гарантує визнання її моральним авторитетом, навпаки – порівняно із 2010 роком, моральний авторитет церкви суттєво знизився. Однак, релігія зберігає свій вплив на суспільне життя: «Більшість громадян свідомо визнають вплив релігії на певні аспекти суспільного життя. Так, 71% громадян вбачають роль релігії в тому, що вона “підвищує моральність і духовність людей”, (найчастіше в Західному регіоні (90%), найрідше – у Східному (58%)); 64% вважають її “одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури” [1]. Як висновок, релігія в українському суспільстві присутня і за межами церковних інституцій, однак ситуація неоднорідна, відповідно вплив, який вона здійснює різниться в залежності від регіону та конфесійної приналежності.

1.2. Громадянська участь в соціології, її структура та чинники формування

Рівень громадянського суспільства охоплює всіх тих, які можуть публічно висловлювати власну позицію стосовно державної політики, загального блага та добробуту громади, брати участь в мітингах, обговореннях підтримувати чи не підтримувати суспільні ініціативи. Активна громадянська участь забезпечує функцію соціальної єдності. Основними чинниками, які сприяють активізації громадянської участі є поєднання демократичного режиму, високого рівня суспільної довіри та соціального капіталу. Соціальний капітал втілений в нормах і мережах громадянської участі, є попередньою умовою економічного зростання, демократії та ефективного самоврядування [17, С. 30–47].

Актуальність теорії соціального капіталу обумовлена активізацією процесу передачі державою своїх повноважень недержавним інститутам.

Громадянська активність можлива завдяки високому рівню групового соціального капіталу, оскільки теорія соціального капіталу пояснює, як індивіди можуть досягати більшого при меншій інституційній підтримці [18, с.104–117].

У соціології поняття капіталу (запозичене з економіки) розглядали в своїх роботах Р. Патнем, П. Бурдье та Дж. Коулмен. Соціальний капітал за Патнемом – це сукупність соціальних мереж, які є заснованими на міжособистісній довірі. Такий капітал стимулює розвиток громадянського суспільства, оскільки: «Соціальні мережі, що включають групи інтересів, волонтерські організації, громадянські асоціації, сприяють трансформації міжособистісної довіри на рівні спільноти у довіру до політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства» [17; с. 35]. Перевагою соціального капіталу над іншими є добровільна участь індивідів, зв'язки, контакти, які вони вибудовують – невимушені, а природні, відповідно рівень довіри високий. Людина, яка залучена до певної спільноти, і знаходиться там добровільно - більш схильна довіряти іншим суспільним інститутам, (включно з політичними) ніж та, яка зовсім ніде незалучена. Високий рівень соціального капіталу – ключ до економічного зростання, ефективного громадянського самоврядування та демократизації.

Соціальний капітал формується із міжособистісних зв'язків, які прямо чи опосередковано допомагають людям досягати бажаного. По суті, будь-яка соціальна позиція не існує ізольовано від інших, а для того, щоб на ній втриматися потрібна постійна комунікація з людьми із різними соціальними статусами та позиціями.

Алекс Токвіль також описував два типи капіталу, відносини, які походять від них і їхню роль у формуванні демократичного громадянського суспільства. Він дійшов висновку, що «bringing» капітал є більш важливим, оскільки він провадить відчуття громадянської відповідальності, стирає

розбіжності та заохочує до співпраці заради певного загального блага – саме це є основою для розбудови громадянського суспільства [18].

У свою чергу, Роберт Патнем диференціює горизонтальні та вертикальні структури за характером довіри. У вертикальній моделі вся потрібна довіра вузько зосереджена на владі, в той час як у горизонтальній відчуття довіри є базовим поняттям для відносин загалом. Неформальні та горизонтально структуровані мережі/організації мають більший потенціал для відтворення соціального капіталу. Така мережа контактів є платформою для розвитку кар'єри, здобуття адміністративних посад, доступу до особливого виду послуг та дефіцитних товарів [19]. Громадянській участі сприяє горизонтальна структура влади, де присутній низький поріг субординації та швидкий процес прийняття рішень.

На макрорівні не так важливим є індивідуальний соціальний капітал, як груповий. Соціальний капітал як групове явище активізує громадянську участь, оскільки тоді, базуючись на довірі люди здатні об'єднуватися заради певної спільної мети. Високий груповий капітал має три умови: специфічні цінності, норми і довіра. Джеймс Коулман один із перших розглядав суть поняття капіталу як потенціалу взаємодовіри та допомоги, який формується в процесі міжособистісних відносин [19]. В. Радаєв розділяв структурний та інституціональний підходи до розгляду поняття капіталу. Структурний базується на побудові соціальних мереж, які у свою чергу дозволяють конструювати різні мережеві конфігурації. Інституційний підхід сфокусований на впливі формальних (у більшості випадків державних) та неформальних інститутів на накопичення соціального капіталу [20, с. 5-16]. Чим вищий рівень соціального капіталу – тим вищий відсоток громадянської активності. Серед неформальних, важлива роль відводиться саме інституту довіри. Довіра може бути як і джерелом соціального капіталу, так і його результатом.

Високий рівень групового капіталу не завжди є позитивним явищем. Існування маленьких солідарних та міцних груп в демократичному суспільстві може бути ризикованим: такі групи при потребі представляють здебільшого власні інтереси, базуючись на потребах своїх членів, відповідно, результат, який вони досягнуть може не задовільнити потреби цілого суспільства. Для громадянського суспільства в пріоритеті повинна бути розбудова соціального капіталу, який провадитиме додаткові ресурси, доступні для всіх.

Щодо адаптації теорії соціального капіталу серед соціологів існують дві основні течії. Прихильники першої схиляються до того, що теорія універсальна, пояснюючи це стійкою кореляцією між ефективністю суспільства та високими показниками соціального капіталу. Девід Гальперен, використавши дані Дослідження цінностей світу, на основі показників довіри та валового внутрішнього продукту зробив висновок, що суспільства з більш високим рівнем соціального капіталу є багатшими, ніж суспільства з нижчим [22, с. 236–251]. Люди із нижчим рівнем доходу є менш схильні до членства у різних типах спільнот чи волонтерських організацій порівняно з тими у кого середній рівень доходу. Люди, які задовольнили свої базові потреби, мають усі необхідні умови проживання та їх рівень доходу дозволяє їм жити, а не виживати – будуть більше зацікавлені в розбудові громадського суспільства та формуванні загального блага. Окрім цього, Гальперен був переконаний, що соціальний капітал зменшує кількість трансакцій, а також вважав, що репутація та довіра замінюють контракти та інші правові регулювання. Дане твердження зазнало критики, оскільки по-перше, кореляція не встановлює причинно-наслідковий зв'язок, а по-друге вона може бути оберненою, тобто економічний устрій так само може породжувати високий рівень соціального капіталу та генералізованої довіри. [23; с.669-684].

Противники універсальності теорії соціального капіталу називали її механічною, оскільки вона не враховувала специфіки держав та їх суспільств. Більшість соціологічних теорій розроблено на прикладі західного соціуму,

тому соціологи накладали західні теорії на «не західні» суспільства, відповідно вони не завжди працювали. Наприклад, Семюель Хантінгтон, будучи культурним детерміністом, наголошував на цивілізаційній несумісності православної культури та демократії в чистій формі [24, с.14-33]. Хоч це зовсім не означає, що в православному суспільстві немає демократії, це лиш свідчить про те, що вона відрізнятиметься від Західної.

Недолік універсальної моделі в тому, що вона не враховує характер соціальних мереж, зв'язків та моделей взаємозв'язків, які склалися в силу історичних подій. Не може соціальний капітал бути універсальним, оскільки в залежності від суспільства той чи інший інститут матиме різну цінність та владу. Інститут сім'ї в американському суспільстві є менш регульованим ніж в китайському та має меншу цінність в соціумі, ніж наприклад у східних держав. У кожному суспільстві сформована стала модель поведінки, взаємозв'язків, крізь призму якої, вони сприймають світ та аналізують події. Саме тому існує життя в стилі Хюге, тип поведінки - «*homoeconomicus*», американська мрія - як приклад того, що кожне суспільство живе за різними цінностями та стандартами.

Згідно Бурдье, головним капіталістом у суспільстві є держава: «Держава – це кульмінація процесу концентрації різних типів капіталу: капітал фізичної сили (армія, поліція), економічного капіталу, культурного... або інформаційного та символічного капіталу.... і веде до утворення державного капіталу, що дозволяє державі використовувати владу в різних полях і до різних форм капіталу» [25, с.41]. Саме держава визначає характер конвертації будь-якого капіталу.

Державний апарат у будь-якому випадку формує активну громадянську позицію, яка в залежності від ситуації діє на благо громадськості навіть тоді, коли державне благо цьому суперечить. Громадянське суспільство є важливим елементом демократичної держави та, водночас, і її продуктом. Громада стає залучена до процесу прийняття рішень та виконує функцію контролю державного апарату. Діяльність громадянського суспільства, яка б

вона не була, є хорошим навігатором «червоних ліній» для представників влади.

Патнем у межах своєї концепції наголошує, що рівень солідарності та єдності громадянського суспільства обумовлена приналежністю індивідів до різноманітних груп: благодійних організацій, професійних спілок, екологічних рухів, феміністичних чи культурних об'єднань.

Структура громадянського суспільства включає в себе мережу груп, індивідів, між якими є своєрідні взаємозв'язки, певний досвід та коло контактів. Структурними елементами громадянського суспільства є громадські організації різного спрямування, сформовані переважно за групами інтересів, не фінансуються державою та є неприбутковими. Є організації, які безперервно працюють для задоволення суспільно-необхідних інтересів (незаконні забудови, міські ініціативи), є такі, які регулярно відстоюють інтереси окремих груп (молодіжні, професійні, військові, ветеранські). Існує тип громадських організацій, які не ведуть свою діяльність постійно, вони активізуються ситуативно: у випадку співпраці з іншими інститутами, часто політичними, або у випадку гострої необхідності.

1.3. Вплив релігійності на громадянську участь

Для розуміння соціальних процесів в українському суспільстві важливим є феномен організаційної поразки та процеси демодернізації. Коли формальна інституційна система слабшає або руйнується – тоді поглиблюється соціальна аномія і спостерігається відхід від сталих цінностей. Неформальні структури стають основними. Суть демодернізації полягає у поглибленні залежності від неформальних соціальних суспільних мереж. З процесом демодернізації тісно пов'язаний феномен організаційної поразки [19, с. 110–117]. Особливість даного феномену в тому, що особисті неформальні мережі є ефективнішими у вирішенні повсякденних проблем ніж формальні. Особливо цінними стають

особисті мережі з широким діапазоном ресурсів, які підлягають конвертації чи обміну.

На макрорівні існують такі проблеми як, стабільність та ефективність демократичних інститутів, актуалізується проблема етнічних та культурних розбіжностей на пострадянському просторі, зокрема в Україні. На посткомуністичному просторі немає зв'язку між соціальним капіталом та рівнем демократизації, як висновок, високі показники волонтерської активності в суспільствах, які переживають політичні трансформації, можуть свідчити про поляризацію суспільства, що є загрозою для демократичних цінностей [26 с. 505–527].

На даний момент в Україні існує декілька тенденцій, які частково сповільнюють ефективний розвиток громадянського суспільства, серед них найбільш актуальною сьогодні є деградація системи державного управління через суцільну корупцію та некомпетентність, інфраструктурна невідповідність економіки до часу, у якому ми живемо, культурний та інтелектуальний занепад, нехтування моральними чеснотами та потребами народу, а також демографічна криза. Усі перелічені аспекти формують масову недовіру до державного апарату та будь-яких інших громадянських ініціатив. [27; с. 7–8].

Релігійним організаціям виділяють окрему роль при розбудові громадянського суспільства. У США участь у спільнотах, які засновані на релігійній вірі, здійснювала прямий вплив на громадську активність індивідів. Такий вплив проявлявся через створення широких мереж підтримки для учасників таких спільнот, вихованню моральних цінностей та громадянської відповідальності. Релігійна приналежність сприяє розповсюдженню капіталу, який приносить певний статус (*status-bringing*). Для цього існує два механізми: вибіркова приналежність (*selective affiliation*) та ефект участі (*participation effects*) [30]. Вибіркова приналежність – люди, які є активними у релігійних об'єднаннях, відвідують заходи вибірково, але тим не менш вони є частиною спільноти,

мають впливових друзів та широке коло знайомств. Ефект участі описує все те, що відбувається як результат приналежності до релігійної спільноти. Ефект може бути прямий та опосередкований. Прямий ефект вимагає зусиль конкретної людини на організованих заходах, тощо. Наприклад, знайомство із майбутнім роботодавцем, або з членом елітного гольф-клубу, який згодом запросить зіграти партію. Опосередкований ефект торкається навіть пасивних членів організації. Наприклад, усі члени релігійної організації мають змогу поїхати закордон, або усім подарували річну підписку на популярне видання. Приналежність до релігійної та культурної групи не має кордонів. З цим пов'язане явище культурно-релігійного переходу та адаптації. Емігрантам та біженцям легше адаптуватися у новій країні, якщо в ній також є представники її релігійної спільноти. Індивід, по суті, має протекцію своєї організації, йому легше завоювати довіру та справити належне враження для розширення мережі своїх контактів, які точно не будуть зайвими у новій країні.

Токвіль на прикладі американської демократії емпірично довів, що релігійні організації служать як школи для громадського суспільства. Трансцендентні релігії – “основи особистого інтересу в доброму розумінні цього слова”. Такий інтерес переважає над егоїзмом та сприяє громадській активності, оскільки людина, яка має особисте зацікавлення до процесів, які відбуваються навколо неї – проявлятиме виражену та активну громадянську позицію [18]. Протестантські громади в США залишаються активним каталізатором громадянської участі.

Країнам Східного регіону Європи притаманний феномен релігійної глокалізації: при розпаді СРСР, традиційні релігії виступили в якості чинника формування та гаранта збереження національної ідентичності. С. Брюс зазначає, що релігія в сучасному світі не занепадає в ситуаціях культурної ідентичності та національної оборони. Хосе Казанова описував повернення релігії в публічну сферу. Релігійна складова все більше стає частиною світського дискурсу. Церковні організації розширили спектр своєї діяльності,

окрім звичних місіонерських справ, церква пропагує власне розуміння суперечливих суспільних проблем (питання моралі, війни, одностатевих шлюбів). Відповідно, позиція індивіда як громадянина накладатиметься з позицією індивіда як релігійної особи, може виникнути внутрішній конфлікт. Останнім яскравим прикладом є неоднозначні публічні промови Папи Римського стосовно жорстокого та протиправного російського вторгнення в Україну, які розділили вірян.

Згідно європейського дослідження цінностей (EVS) високу громадянську активність демонструють протестантські церковні організації, оскільки рівень залученості в життя релігійної громади вкрай високий [31]. Протестантські організації, на відміну від католицьких, мають більш розгалужену мережу контактів та зв'язків, де кожен учасник має індивідуальну цінність. Вони також працюють над механізмом залучення нових членів. Pew Research Center проводив дослідження залученості громадян у різні види спільнот. Із 28 типів організацій, релігійні та духовні були на першому місці. Дослідники зробили висновок, що ті, хто є активним в релігійних організаціях, є більш активними й у інших. [16].

Дослідження Європи та Великої Британії «Вірні громадяни /*Faithful Citizens*» стверджують, що релігійні люди є більш свідомим та активними громадянами, оскільки вони готові займатися волонтерською діяльністю, жертвувати власні кошти громадянським інституціям та брати участь в політичних кампаніях. По-друге, релігійні люди є прогресивнішими в плані державної політики ніж атеїсти. Вони більше цінують соціальну рівність, легше сприймають суспільні зміни та приймають емігрантів як сусідів (за шкалою соціальної дистанції Богардуса) [32]. Для релігійних людей демократичні засади мають більшу цінність ніж для невіруючих. Згідно дослідження, бути релігійним означає бути зацікавленим. На противагу не релігійним, релігійні люди не вступають у близькі відносини з людьми, які мають відмінний від їхнього світогляд.

Висновки до розділу I

Незважаючи на процеси модернізації, глобалізації та мультикультурності суспільства, релігія впливає на його характер та державотворчі процеси всередині країни. Згідно аналізу теорій представлених у першому розділі, релігія досі виконує важливі для суспільства функції: суспільної інтеграції та солідарності (за Дюркгаймом), а також легітимації наявного порядку за Бергером.

Релігія не втрачає своїх позицій навіть після хвилі секуляризації, трактування даного процесу відбувалося по-різному в межах концепцій різних авторів, але як висновок секуляризація, у такому вигляді як її описували, була виключно європейським явищем. Суть неокласичної моделі полягала в тому, що релігія не зникає, а просто набуває інших форм вираження. Відбувається процес «вивільнення» суспільних інститутів від впливу релігії.

Релігійний плюралізм сприяє зростанню рівня суспільної релігійності, оскільки люди самостійно обирають яку віру сповідувати і тому, їхня залученість в життя спільноти є вищою ніж при ситуації, де існує єдина державна релігія.

Релігія мобілізуватиме громадянське суспільство, якщо відмовиться від тотального контролю та вийде із політичного життя. При формуванні громадянського суспільства, важливим є груповий соціальний капітал, основними складовими якого є норми, цінності та довіра. Довіра є важливим неформальним чинником розбудови громадянського суспільства. Довіра повинна бути присутня, як і на міжособистісному рівні, так і на рівні індивід – держава. З останнім в Україні особливі проблеми, оскільки довіра до державних інститутів вкрай низька. Тому в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, присутній феномен організаційної поразки, де через неформальну мережу зв'язків людям легше і ефективніше вирішувати свої повсякденні проблеми, ніж звертатися до державних інституцій.

Церква, як інститут громадянського суспільства, формує свою позицію, щодо проблем, які турбують суспільство найбільше. Церковні організації розширили спектр своєї діяльності, здійснюючи безпосередній вплив на суспільство, вони тепер також займаються волонтерством, позакласною дитячою освітою, допомагають армії та частково займаються проблемами мігрантів. Релігійні громадяни більше проявляють громадянську активність, на відміну від атеїстів чи секуляризованих. Оскільки, коли індивід є активним членом релігійної організації, у нього з'являється здоровий інтерес до загального блага цілого суспільства, а не тільки своєї спільноти. Релігійні громадяни лояльніше ставляться до емігрантів (за шкалою Богардуса), більше цінують демократичні цінності, однак їм складно відійти від традиційних поглядів на життя (роль жінки, поняття шлюбу). Індивідам з однаковими релігійними поглядами легше завоювати довіру один одного, оскільки у них однакова ціннісна база, що значно спрощує комунікацію та мінімізує підґрунтя для конфлікту. Релігійні організації є транснаціональними спільнотами, для яких кордони та політичні режими не є важливими, їм легко мобілізуватися в разі потреби. Залученість індивіда до релігійної спільноти дозволяє спрогнозувати рівень їх громадянської активності. Релігійні переконання завжди мотивують індивідів до активізації громадянської участі, і тоді, коли державна діяльність суперечить їхнім переконанням, а також і тоді, коли їхні погляди співпадають.

Отже, схильність до участі в житті громадянського суспільства залежить від рівня релігійності та конфесійної приналежності індивідів, оскільки релігійні засади та переконання не покидають індивідів за порогом церкви, а співіснують із світським життям.

II. Емпірична частина

2.1. Методологічна частина

Операціоналізація понять

Релігійність в соціології – це зовнішні прояви віри, яку сповідує індивід. Для того, аби розробити ефективний механізм дослідження релігійності в межах соціології потрібно визначити чіткі критерії, на основі яких можна вимірювати дане поняття. Основна проблема вимірювання релігійності полягає у створенні уніфікованих показників, які б мали сенс для більшості віросповідань. Наприклад, такі прояви релігійності як відвідування літургій, молитва, обряди хрещення тощо - можуть добре працювати для християнства, але не мати жодного сенсу в контексті інших релігій.

Чарльз Глок та Роберт Старк дійшли висновку, що релігійність – багатовимірне поняття. Чарльз Глок у своїй статті 1962 року виділяє п'ять вимірів, які дозволяють повністю виміряти релігійність індивіда:

- вимір досвіду (особистий релігійний емоційний досвід, який відображає особисту релігійність);
- ритуалістичний вимір – участь у релігійних практиках, проведення ритуалів (наприклад відвідини служб у храмах, обряди хрещення, вінчання);
- ідеологічний – знання і прийняття системи вірувань в межах своєї релігії;
- інтелектуальний – знання про свою релігію, її історію та ключових осіб;
- наслідковий (*consequential dimension*) – результати впливу релігії, її цінностей та настанов на сферу світського.

Окрім основних п'яти вимірів, як окремі поняття, дослідники розглядають залученість індивіда у спільноту (*communal involvement*), а також дружбу всередині віри (*congregational friendships*).

Міжнародна програма соціальних досліджень (World Values Survey) дійшла до висновку, що наявні типи класифікацій вимірів релігійності не дозволяють описати такі категорії як «віри без приналежності» та «приналежності без віри», або те, якими конкретно є прояви приватної релігійності.

У межах концепції Роберта Патнема релігійна приналежність є джерелом соціального капіталу, а також винятковим чинником впливу на громадянську участь через поширення моральних цінностей та створення мережі взаємозв'язків. У даній роботі громадянська участь розглядається як діяльність, спрямована на досягнення загального блага громади без інституційної підтримки держави.

Соціальний капітал – це сукупність стійких соціальних мереж, які є заснованими на міжособистісній довірі та легко мобілізуються за потреби.

Джеймс Коулмен та Роберт Патнем у межах своєї концепції визначили вплив релігійності на:

- рівень суспільної довіри, а також довіри до інституцій громадянського суспільства;
- приналежність до релігійних та кола нерелігійних громадських організацій (благодійних, освітніх, спортивних, професійних об'єднань, організацій захисту прав жінок та довкілля), які є невід'ємним елементом громадянської сфери.

Дослідницьке запитання: якою є роль релігійного чинника (конфесійної приналежності, залученості до релігійних практик та позацерковної діяльності, рівня індивідуальної релігійності тощо) у процесі мобілізації громадянської участі?

Гіпотези:

- 1. Рівень релігійної участі (частота відвідувань служб, участь у позацерковній діяльності) сприяє активізації участі у нерелігійних громадських організаціях та асоціаціях (благодійних, волонтерських, молодіжних, культурних)*
- 2. Рівень релігійності має позитивний вплив на рівень інституціональної, міжособистісної та узагальної довіри.*
- 3. Громадянська активність індивідів (інституціональна довіра, членство в організаціях) відрізняється в залежності від конфесійної приналежності.*
- 4. Православні суспільства, зокрема українське, має менший потенціал (нижчий рівень узагальної та інституційної довіри, активна участь в організаціях) для розбудови громадянського суспільства ніж протестантські та католицькі.*

Задля перевірки відзначених тверджень у даному розділі будуть використані дані сьомої хвилі World Values Survey, проведеного у 2020 році. Даний тип досліджень найчастіше представляє релігійність у двох вимірах: диспозиційному та функціональному, іншими словами самоідентифікація та релігійні практики.

У рамках вторинного аналізу індикаторами соціального капіталу є такі змінні:

- рівень узагальної довіри (Q57 Як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?)*
- добровільна участь в громадських організаціях (Q94-101,103-104 Скажіть, чи є Ви активним членом цих організацій, неактивним членом організацій або не є членом цих організацій?);*
- довіра до інститутів громадянського суспільства (Q64, 79-81, Наскільки Ви довіряєте громадським організаціям?);*

- довіра до людей іншого віросповідання (*Q62 Наскільки Ви довіряєте людям іншої релігії*) ;
- рівень індивідуальної відповідальності (*Q108. Державна & Індивідуальна відповідальність: Де б ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» - Держава повинна нести більше відповідальності за добробут громадян. «10» - Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за свій добробут*);

Розглядаючи релігійний капітал «як рівень оволодіння і залученості в певну релігійну культуру», основними змінними для його аналізу було обрано:

- частота релігійних практик відвідування літургій (*Q171. Як часто ви відвідуєте релігійні служби*);
- релігійна приналежність до однієї із запропонованих деномінацій (*Q289. Яку релігію Ви сповідуєте?*)
- декларація респондентами власної релігійності (*Q173. Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви релігійний, нерелігійний, атеїст*)

Для порівняльного аналізу релігійності Європейських країн та України, країни було поділено на три групи: католицькі, протестантські та православні (Catholic, Protestant, and Orthodox Europe). Поділ відбувся на основі карти культурних зон Рональда Ігльхарта. До аналізу увійшли такі країни:

- Католицькі європейські країни (Австрія, Чехія, Естонія, Франція, Угорщина, Італія, Литва, Польща, Португалія та Іспанія);
- Протестантські європейські країни (Данія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Швейцарія)
- Православні європейські країни (Вірменія, Болгарія, Білорусь, Грузія, Греція, Чорногорія, Румунія, Сербія,)

2.2 Вплив релігійності та релігійних практик на членство в громадянських організаціях та нерелігійних асоціаціях

Основною характеристикою розвиненого громадянського суспільства є наявність широкого спектру громадянських організацій різного роду діяльності. Такі організації створюють сприятливе середовище для генерації, обміну та конвертації соціального капіталу. Ефективна робота громадянських інститутів, у свою чергу, є ілюстрацією розвиненої демократії. За даними сьомої хвилі світового дослідження цінностей станом на 2020 рік українці не є активними членами громадських організацій, однак це не свідчить про низький рівень або ж відсутність громадянської активності. По-перше, аналіз включає декларовану приналежність, показники якої в реальності можуть відрізнятися. По-друге, наявні змінні не враховують громадянську активність без приналежності до організацій. У Таблиці 1 представлені результати щодо членства українців у громадських організаціях. У розрізі релігійності спостерігаються певні відмінності. Найбільша кількість релігійних громадян, 35 %, є членами церковних та релігійних організацій. Чим вищий рівень релігійності, тим більше людина інтегрована у життя церкви та діяльність релігійних організацій. Після церковних, 15 % релігійних респондентів є членами освітніх та мистецьких організацій. Релігія тісно пов'язана із мистецтвом, а релігійні предмети включені у навчальні плани шкіл західних та центральних частин України, тому наявність релігійного капіталу може активізувати участь у таких організаціях. Найнижчий рівень активності релігійні громадяни (як і нерелігійні) демонструють у організаціях із захисту прав жінок, лише 6%. Розподіл активності в організаціях із захисту довкілля суттєво не відрізняється: 9% релігійних, 9% нерелігійних та 8% атеїстів. Проблеми екології та довкілля в цілому були «у тренді» у період проведення дослідження, оскільки саме на них найбільше акцентується увага на державному та міжнародному рівнях, а також у ЗМІ, тому, можливо, вплив релігійності тут не вирішальний. Серед атеїстів спостерігається незначний,

однак все ж нижчий відсоток активності у всіх вказаних організаціях, окрім спортивних, професійних об'єднань та профспілок. Оскільки у них немає включення в релігійну спільноту, ефекту приналежності та широкої мережі зв'язків – релігійний капітал також відсутній (див. табл.1).

Таблиця 1. Членство (активне/неактивне) в різних типах громадських асоціацій та об'єднань/ Рівень декларованої релігійності (N=1289)

	Членство в організаціях		
	Релігійні	Нерелігійні	Атеїсти
	% від загальної кількості релігійних	% від загальної кількості нерелігійних	% від загальної кількості атеїстів
Організації захисту довкілля	9%	9%	8%
Благодійні організації	10%	8%	7%
Організації захисту прав жінок	6%	6%	6%
Профспілки	12%	15%	11%
Релігійні або церковні організації	35%	18%	9%
Професійні об'єднання	9%	11%	10%
Організації самопомоги та взаємної допомоги	10%	9%	4%
Організації, пов'язані із освітою, мистецвом та культурною діяльністю	15%	14%	9%
Спортивні організації, або організації, які пов'язані із дозвіллям	14%	15%	17%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Важливо зазначити, що членство в організаціях базується на добровільних засадах, тому навіть не надто великі показники участі, враховуючи історичний та соціальний контекст у державі, можуть сигналізувати про зміцнення чи навіть розбудову громадянського суспільства західного зразка. Знову ж таки радянське минуле, нестабільна політична ситуація та присутність зовнішнього ворога значно сповільнюють процес розбудови. Низький відсоток членства в громадянських організаціях є характерною особливістю країн Східної Європи. Громадяни Східної Європи у повсякденному житті зіштовхуються із проблемами спричиненими їхнім соціо-економічним статусом, відповідно громадянська активність у них не в пріоритеті [37].

При порівнянні релігійні громадяни частіше показують вищу активність в громадських організаціях ніж нерелігійні та атеїсти, і саме релігійні громадяни найчастіше відвідують літургії: 28% відвідують літургії щодня, 18% щомісячно, а 33% тільки на релігійні свята. У той час як 41% нерелігійних громадян відвідують храм тільки по святах, 24 % не відвідують взагалі (див. таблиця 2).

**Таблиця 2. Двовимірний розподіл:
Частота відвідин літургії/рівень декларованої релігійності, (N=1155)**

	Частіше ніж раз в тиждень	Раз в тиждень	Раз у місяць	Тільки на релігійні свята	Раз у рік	Рідше, ніж раз в рік	Практично ніколи
Релігійні	7%	28%	18%	33%	8%	4%	3%
Нерелігійні	9%	3%	7%	41%	12%	12%	24%
Атеїсти	1%	4%	2%	14%	7%	1%	71%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Згідно теоретичних концепцій частота релігійних практик позитивно впливає на громадянську активність у нерелігійних організаціях. Однак дані, представлені у Таблиці 3 не підтверджують таке припущення, оскільки у даній ситуації частота відвідин релігійних служб позитивно впливає тільки на членство респондентів у церковних організаціях (66% тих, хто відвідує літургії щодня є членами церковних організацій). Натомість серед респондентів, які відвідують літургії раз на рік, спостерігається найвищий показник участі у нерелігійних організаціях: 16% є членами організацій із захисту довкілля, 17 % - спортивних організацій, 22% - освітніх та культурних, 20% - профспілок та 16 % - організацій взаємної допомоги.

Таблиця 3. Двовимірний розподіл: частота релігійних практик/ участь (активна/неактивна) в громадянських організаціях (N=1219)

Як часто ви відвідуєте релігійні служби?	Церковні та релігійні організації	Організації захисту довкілля	Благодійні організації	Організації захисту прав жінок	Профспілки	Організації допомоги та самопомоги	Освітні та культурні організації	Спортивні організації
Частіше, ніж раз на тиждень	66%	7%	10%	7%	9%	11%	12%	13%
Раз на тиждень	27%	9%	5%	4%	7%	8%	11%	9%
Раз на місяць	35%	11%	13%	7%	13%	13%	16%	18%
Тільки на релігійні свята	28%	10%	10%	6%	16%	8%	15%	14%
Раз на рік	32%	16%	13%	10%	20%	16%	22%	19%
Рідше, ніж раз на рік	25%	12%	7%	8%	12%	9%	13%	17%
Ніколи, майже ніколи	12%	6%	6%	5%	14%	7%	11%	15%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Таким чином в Україні частота релігійних практик, а саме відвідування літургій, не сприяє активності у нерелігійних громадянських організаціях.

Відсотковий показник участі релігійних українців в організаціях не є суттєво більшим ніж серед атеїстів чи нерелігійних, щоб впевнено стверджувати про відмінності.

2.3. Релігійний вплив на рівень інституційної, міжособистісної та узагальненої довіри.

Довіра складає фундамент громадянського суспільства: чим вищий рівень довіри, тим більш згуртованим воно є. Згідно із наведеними даними (див. табл. 4) 67% релігійних українських респондентів вважає, що до людей потрібно ставитись із обережністю, у нерелігійних та атеїстів цей показник зростає до 71% та 75% відповідно. Згідно результатів 5, 6 та 7 хвиль WSV, Україна вкотре розглядається як країна із низьким рівнем суспільної довіри, що є притаманним для країн із радянським минулим. Серед респондентів, які вважають, що більшості людей таки можна довіряти релігійні переважають над атеїстами та нерелігійними. Серед атеїстів присутній найвищий рівень обережності при спілкуванні із людьми.

Таблиця 4. Двовимірний розподіл: Рівень узагальненої довіри/ Рівень декларованої релігійності, (N= 1155)

Як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках з людьми?	Більшості людей можна довіряти	Потрібно бути дуже обережним у стосунках із людьми
Релігійна людина	33%	67%
Нерелігійна	29%	71%
Атеїст	25%	75%
Разом	32%	69%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Такий рівень обережності та недовіри є результатом неефективності роботи соціальних інститутів та низького рівня соціального капіталу [19].

Ще одним маркером рівня соціального капіталу є рівень довіри до представників інших релігій. Релігійні респонденти більше за інших схильні довіряти представникам різних віросповідань. Базові цінності та засади усіх

релігій дуже схожі (збереження людського життя, повага до чужого майна тощо), відповідно людина, яка має власну систему цінностей і принципів та точно вірить у Вищу силу, яка б вона не була – користуватиметься більшим кредитом довіри з боку релігійних громадян. Серед атеїстів спостерігається найвищий рівень недовіри до громадян іншого віросповідання, а саме 26%, однак 38 % з них також зазначили, що «деякою мірою» довіряють людям іншої віри.

Таблиця 5. Двовимірний розподіл: Рівень довіри до людей іншої релігії/декларація власної релігійності, N=987
Наскільки ви довіряєте людям іншої релігії'/віри?,

	Повністю довіряєте	Деякою мірою довіряєте	Не дуже довіряєте	Зовсім не довіряєте
Релігійна людина	7%	43%	34%	16%
Нерелігійна людина	5%	42%	38%	15%
Атеїст	1%	38%	35%	26%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Окрім узагальненої довіри, у межах теорії соціального капіталу значна увага також акцентується на довірі до неформальних інститутів громадянського суспільства. У громадянському суспільстві, якщо воно функціонує ефективно – присутній високий рівень довіри до недержавних інституцій, оскільки вони перебирають на себе частину функцій державного апарату. У рамках концепції Р. Патнема - згуртованість громадянського суспільства значним чином зумовлена приналежністю до груп з різних сфер: професійних спілок та благодійних асоціацій, культурних об'єднань та екологічних рухів тощо. Релігійна участь у цьому контексті виконує функцію «з'єднуючого» («bonding») соціального капіталу. Саме тому під час вторинного аналізу було розглянуто рівень довіри до церкви, як інституту, благодійних організацій, рухів за екологію та права жінок, профспілок, професійних об'єднань, спортивних, мистецьких та освітніх організацій (у Таблиці 6 представлено відсоток довіри до різних громадянських організацій у розрізі релігійності).

Загалом, серед українців станом на 2020 рік присутній високий рівень довіри до церкви: 86 % релігійних громадян довіряють церкві як інституту. Серед нерелігійних громадян церкві довіряють трохи більше половини - 52%, а серед атеїстів - лише 26%.

У рамках дослідження було виявлено, що релігійні респонденти, як і нерелігійні, 61% і 49% відповідно, схильні довіряти благодійним організаціям. В Україні частина благодійних зборів проводиться церквами, оскільки церква має безумовну довіру парафіян. Питання благодійності як такої транслюється в медіа та соціальних мережах значно частіше, ніж висвітлюються проблеми екології чи боротьби за рівні права. В українців низький рівень довіри до профспілок та професійних об'єднань незалежно від рівня релігійності. Атеїсти найбільше довіряють благодійним, регіональним організаціям та жіночим рухам, а найменше довіряють церкві. Атеїсти керуються науковими, реальними фактами та апелюють до закону, відповідно в рамках їхнього бачення світу відсутня легітимація порядку чи потойбічні явища, такі люди практикують вирішення наявних проблем сьогодення. У атеїстів також спостерігається високий рівень недовіри до кожної із перелічених організацій, незалежно від типу її діяльності.

Таблиця 6. Двовимірний розподіл: Рівень довіри до інституцій громадянського суспільства/ Рівень декларованої релігійності, (відповіді «дуже довіряю» та достатньо довіряю»), (N=1143)

	Довіра до інституцій громадянського суспільства		
	Релігійні	Нерелігійні	Атеїсти
	% від загальної кількості релігійних	% від загальної кількості нерелігійних	% від загальної кількості атеїстів
Церкви	86%	52.4	25.8
Профспілки	29%	28%	30%
Організації захисту довкілля	47%	47%	33%
Жіночі рухи(організації із захисту	55%	49%	38%
Благодійні організації	61%	58%	44%
Великі регіональні організації	59%	44%	38%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Загалом, серед українців спостерігається доволі високий рівень довіри до громадських об'єднань та організацій: більше половини респондентів довіряють представленим типам організаціям (окрім профспілок). Високий рівень недовіри до громадських організацій часто може бути і причиною незначної участі в них, однак у даному випадку спостерігається реверсивна ситуація: рівень довіри до організацій значно перевищує рівень активності та членства у них.

Під час вторинного аналізу не зафіксовано значних відмінностей між релігійними та нерелігійними респондентами у питаннях, що стосуються довіри до громадянських інституцій та членства в різного роду організаціях. Значні відмінності зафіксовані між атеїстами та релігійними. Проблема може бути в тому, який сенс український респондент вкладає в поняття релігійний, нерелігійний. Значні відмінності зафіксовані у довірі до церкви та частоті релігійних практик, а саме відвідин літургій (див. табл. 2 та 3), респонденти, які обирали варіант «нерелігійні» відвідують храми тільки по важливих релігійних святах, релігійні респонденти здійснюють практики частіше, у той час як атеїсти, зовсім не здійснюють практик та не довіряють церкві.

Таблиця 7. Двовимірний розподіл: Рівень декларованої релігійності (варіанти відповіді: нерелігійний та атеїст)/Приналежність до однієї із деномінацій, N=261

	Не релігійні	Атеїсти
Не належу до жодної із деномінацій	5%	50%
Римо-католики	3%	0%
Протестанти	0%	6%
Православні	81%	41%
Євреї	0%	0%
Мусульмани	1%	0%
Інші християни	8%	0%
Інші	2%	3%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Найбільший відсоток нерелігійних українських респондентів (81%) відносить себе до православної традиції, ще 3% до римо-католиків. 50% опитаних атеїстів не відносять себе до жодної із деномінацій, 41% - відносяться до православних. У такому випадку нерелігійні громадяни можуть бути яскравим прикладом явища «культурного католицизму», або ж «культурного православ'я»: індивіди засвоюють релігійні цінності та норми у процесі соціалізації, та використовують ці знання для інтеракції з іншими, однак не здійснюють релігійних практик. Такі відмінності не впливають на рівень громадянської активності, оскільки дві групи демонструють схожі тенденції.

2.4. Відмінності у рівні громадянської участі та ступені довіри між представниками різних конфесій

Україна – поліконфесійна християнська держава, де переважає православ'я, а також країна, за якою уже декілька років поспіль дослідження фіксують один із найвищих показників декларованої релігійності [37]. 40 % українців є прибічниками Православної церкви України, наступною за кількістю вірян є Українська Православна церква Московського патріархату, варто відзначити, що протягом останнього року відбувається перехід 4,5% від загальної кількості парафій Московського патріархату [41] під крило УПЦ, тому прогнозується значне зменшення, а то і повна ліквідація впливу УПЦ МП в Україні.

Третьою за кількістю представників є Українська Греко-католицька церква (7%), також серед українців є представники Римо-католицької церкви; протестантських об'єднань, яких не так і багато, однак вони є важливою складовою портрету української релігійності; східно-православної церкви, та інші християни (див. таблицю 8).

Таблиця 8. Конфесійний розподіл в українському суспільстві: описова статистика,

N= 932

Конфесійна приналежність	% у вибірці
Православна церква України (митрополит Епіфаній)	40%
Українська православна церква Московського патріархату	21%
Українська греко-католицька церква	7%
Римо-католицька церква	1%
Східна православна церква	2%
Протестанські об'єднання	3%
Інші християни	3%
Атеїсти	3%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

(з аналізу вилучено нехристиянські деномінації та відповіді «Не знаю» і «немає відповіді»)

Незважаючи на однакові цінності та віру в Бога, представники різних конфесій відрізняються канонами, структурою внутрішніх відносин, практиками, ставленням до соціальних проблем, рівнем довіри та відповідно і рівнем громадянської активності. Так, найвищий рівень довіри до людей спостерігається у протестантів 48%, греко-католиків та римо-католиків. З особливою обережністю до людей ставляться представники УПЦ та УПЦ МП.

Таблиця 9. Двовимірний розподіл: Рівень генералізованої (узагальненої) довіри/ Конфесійна приналежність (варіант відповіді «більшості людей можна довіряти»), N=932

Конфесійна приналежність	%
Православна церква України (митрополит Епіфаній)	31%
Українська православна церква Московського патріархату	31%
Українська греко-католицька церква	42%
Римо-католицька церква	45%
Східна православна церква	21%
Протестанські об'єднання	48%
Інші християни	23%
Атеїсти	36%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Окрім рівня генералізованої довіри, відмінності спостерігаються і на фоні довіри до організацій різного роду діяльності. Так, найвищий рівень довіри до

більшості громадянських об'єднань демонструють представники греко-католицької церкви, а також протестанти. Найвищий показник довіри представники усіх конфесій демонструють саме до церков. Наведені дані ілюструють, що церква в Україні має потужний вплив на суспільство. Яскравим прикладом цьому є час пандемії 2020 року, коли незважаючи на позицію держави, віряни все одно чекали вказівок патріархів стосовно відвідин храмів для літургій. Окрім церкви, великим кредитом довіри, 57%, з боку українських православних, користуються благодійні організації. За православною традицією добро винагороджується, чим більше віддаєш тим, хто потребує, тим більша ймовірність спасіння душі. Найнижчий рівень довіри спостерігається до профспілок: всього 30% православних та 24% греко-католиків. Православні, як українського так і московського патріархату, відзначають нижчий рівень довіри до жіночих рухів та організацій із захисту довкілля, ніж греко-католики. Та й загалом, греко-католики більш схильні довіряти прогресивним та сучасним організаціям, у той час як православні довіряють більш традиційним об'єднанням. Варто також зазначити, що представники УПЦ та УПЦ МП демонструють схожі тенденції стосовно рівня інституційної довіри (Див. табл.10).

Таблиця 10. Двовимірний розподіл: Рівень довіри до громадянських організацій у розрізі конфесійної приналежності, N=932

	Православна церква України (митрополит Епіфаній)	Українська православна церква Московського патріархату	Українська греко-католицька церква	Римо-католицька церква	Східна православна церква	Протестанські об'єднання	Інші християни
Церкви	79%	79%	93%	92%	71%	77%	90%
Профспілки	29%	30%	24%	39%		24%	19%
Організації захисту довкілля	44%	44%	60%	63%	21%	65%	46%
Жіночі рухи (організації із захисту прав жінок)	48%	57%	70%	59%	76%	14%	33%
Благодійні організації	57%	63%	70%	58%	43%	75%	47%
Великі регіональні організації	53%	49%	87%	56%	39%	40%	44%

Джерело: база даних *World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік*

У загальному, незалежно від конфесій українці демонструють низький показник участі в організаціях, окрім релігійних та церковних організацій, показник активності не перевищує навіть 19%. Протестанти є найбільш активними у благодійних (21%), освітніх організаціях (23%), а також у

жіночих рухах (21%). Однакова кількість протестантів, а саме 16%, є членами освітньо-мистецьких та спортивних організацій. Незважаючи на досить високий рівень довіри до благодійних організацій з боку греко-католиків та православних (див. Табл.11), тільки 10% перших, і 11% других є членами таких організацій.

Таблиця 11. Активне/неактивне членство в різних типах громадських організацій серед представників різних конфесій, N= 932

	Православна церква України (митрополит Епіфаній)	Українська православна церква Московського патріархату	Українська греко-католицька церква	Римо-католицька церква	Східна православна церква	Протестанські об'єднання	Інші християни
Організації захисту довкілля	12%	6%	11%	8%	5%		14%
Благодійні організації	11%	5%	10%		10%	21%	7%
Організації захисту прав жінок	8%	4%			5%	21%	5%
Профспілки	16%	7%	8%	19%	19%	10%	19%
Релігійні або церковні організації	33%	28%	33%	74%	46%	42%	27%
Організації самопомоги та взаємної допомоги	12%	5%	6%	8%	19%	10%	
Організації, пов'язані із освітою, мистецтвом та культурною діяльністю	16%	12%	12%	9%	5%	23%	12%
Спортивні організації, або організації, які пов'язані із довкіллям	16%	11%	12%	17%	9%	10%	17%

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

Протестанти демонструють активну громадянську позицію та включеність у різні типи спільнот. Незважаючи на відносно невелику кількість протестантів, їхні релігійні організації складають третину від усіх офіційно зареєстрованих релігійних організацій в Україні. Відсотковий показник участі в нерелігійних організаціях серед протестантів вищий ніж у найбільш чисельних православних. Високий рівень довіри до організацій зовсім не означає активну участь чи навіть членство у таких організаціях, що свідчить про те, що з певних причин активність та участь в громадських організаціях різного типу не є в пріоритеті, однак відмінності у розрізі конфесійної приналежності все ж присутні, що підтверджує гіпотезу №3.

Таблиця 12. Регресійна модель: Фактори, які впливають на рівень генералізованої довіри (Q57 Most people can be trusted)

	Unstandardized Coefficients	
	B	Sig.
Довіра до: Церкви	0.062	0.003
Довіра до: Екологічні рухи	0.023	0.388
Довіра до: Рухи за права жінок	0.071	0.009
Довіра до: Благодійні та гуманітарні організації	-0.007	0.787
Державна&Індивідуальна відповідальність	-0.014	0.036
Рівень релігійності	-0.005	0.887

Sig.	<.001^b
-------------	-----------------------------

Джерело: база даних World Values Survey: Ukraine, 7-ма хвиля, 2020 рік

У рамках аналізу було проведено лінійну регресію (див. табл. 12). Залежною змінною було обрано *Q57 Більшості людей можна довіряти*, а предикторними змінними: рівень декларованої релігійності, рівень довіри до церкви, екологічних рухів, благодійних організацій та рухів за права жінок; серед яких значимими є тільки три. Рівень декларованої релігійності не впливає на рівень генералізованої довіри, натомість позитивно впливає рівень довіри до інституту церкви та рухів та права жінок: респонденти, які довіряють церкві та вказаним рухам схильні вважати, що більшості людей також можна довіряти. Респонденти, які вважають, що за їхній добробут відповідальна держава, схильні до переконання, що з людьми потрібно бути дуже обережним, натомість ті, хто беруть відповідальність на себе – схильні довіряти іншим.

2.5. Порівняльна характеристика впливу релігійності на громадянську участь в Україні та країнах Європи

Розвинене громадянське суспільство є можливим завдяки поєднанню демократичного режиму, високого рівня суспільної довіри та соціального капіталу. Згідно уже неодноразово згаданої концепції Роберта Патнема більший потенціал для відтворення соціального капіталу мають горизонтальні структури. Для таких церковних організаційних структур як православ'я та католицизм характерна вертикальність владних відносин, а протестантські об'єднання відрізняє горизонтальний характер зв'язків. При меншій ієрархії, у людей виникає розуміння, що вони можуть впливати як на спільноту, так і на світ поза нею. Таким чином, генерується більше соціального капіталу. Відповідно, найбільш потенціал для формування громадянського суспільства є саме в протестантських країнах. Однак, це не означає, що у інших християнських країнах це неможливо – можливо, просто процес буде тривалішим.

У порівнянні із католицькими та православним, у протестантських країнах присутній високий рівень узагальненої довіри - 63% (див. табл. 13), у той час 80% вірян православних країн вважають, що потрібно бути дуже обережними, серед вірян католицьких країн – всього 30% стверджують, що більшості людей можна довіряти – такої ж думки притримуються аж 80% респондентів православних країн. Католики та православні є внутрішньо-орієнтованими (inner-oriented), відповідно більше ресурсів та часу вкладатимуть у власну церковну/конфесійну спільноту, тому їм складно довіряти тим, хто до неї не належить. Представники протестантизму є суспільно-орієнтованими, їхня мета жити правильно та успішно вже тут, а не чекати винагороди у можливому наступному житті.

Таблиця 13. Рівень узагальноної довіри у розрізі релігійної приналежності європейських країн
(N= 43 213)

	Протестантські європейські країни	Католицькі європейські країни	Православні європейські країни
	% у вибірці	% у вибірці	% у вибірці
Більшості людей можна довіряти	62.90%	30.40%	20.00%
Потрібно бути дуже обережним	37.10%	69.60%	80.00%

Джерело: база даних World Values Survey, 7-ма хвиля, 2020 рік

Лише 28.2% опитаних українців вважають, що більшості людей можна довіряти, однак це найвищий показник довіри у порівнянні з іншими православними європейськими країнами (Orthodox Europe). На другому місці Вірменія - 25% . Найвищий рівень недовіри спостерігається у Греції – 92%, а також Грузії – 91% респондентів відповіли, що потрібно бути обережними у стосунках із людьми (див. граф. 1).

Графік № 1 Рівень узагальноної довіри у європейських православних країнах (N= 15 346)

Джерело: база даних World Values Survey, 7-ма хвиля, 2017-2021 рік

Під час дослідження, респондентів запитували де б вони розмістили свою думку на шкалі від 1 до 10, якщо «1» це повна згода із твердженням – «Держава повинна нести більше відповідальності за добробут громадян», а «10» - «Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за свій добробут».

Громадяни протестантських країн схильні погоджуватися із твердженням, що люди більшою мірою самі несуть відповідальність за власний добробут (середній показник 6.2), (див. граф. №2) у той час як громадяни православних країн більш схильні перекладати відповідальність на державу (середній показник 4.45). У протестантських країнах чим більш релігійним себе вважає респондент тим більше він схиляється до твердження про індивідуальну відповідальність, а у католицьких країн ця тенденція обернена: менш релігійний респондент схильний більше погоджуватися із твердженням про індивідуальну відповідальність. У православних суспільствах релігійним громадянам є ближчим твердження про державну відповідальність за добробут громадян (4.3), а нерелігійні майже тримаються середини (4.8), у атеїстів цей показник нижчий (4.6).

Графік № 2. Де б ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» - Держава повинна нести більше відповідальності за добробут громадян. «10» - Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за свій добробут (N= 15 346)

Джерело: база даних World Values Survey, 7-ма хвиля, 2017-2021 рік

Україна у свою чергу чітко відтворює тенденцію православних, більшості східно-європейських країн: українці дотримуються середини (4.45), вважають, що як і держава, так і громадяни несуть відповідальність за добробут індивідів. Однак, все ж зафіксовані мінімальні відмінності в залежності від релігійності (див. табл 12), нерелігійні займають чітку середину (5), натомість релігійні залишаються наближеними до першого твердження про державну відповідальність.

Таблиця 14. Державна & Індивідуальна відповідальність в Україні. Де б ви розмістили свою думку по цій шкалі, де «1» - Держава повинна нести більше відповідальності за добробут громадян. «10» - Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за свій добробут (N=1138)

	<i>середній показник шкали</i>
Релігійна людина	4.23
Нерелігійна	5
Атеїст	4.79
Загально	4.47

Джерело: база даних World Values Survey, 7-ма хвиля, 2020 рік

У порівнянні із протестантським та католицькими країнами, у православних вірян спостерігається найнижчий рівень узагальненої довіри, однак дуже високий рівень довіри до церкви (див. табл. 15).

Таблиця 15. Довіра до церкви у розрізі релігійності (N= 43 213):

	Протестантські європейські країни	Католицькі європейські країни	Православні європейські країни
Довіра до церкви			
Релігійна людина	82.2%	96.1%	95.1%
Нерелігійна людина	16.3%	3.4%	4.7%
Атеїст	1.5%	0.5%	20.0%

Джерело: база даних World Values Survey, 7-ма хвиля, 2017-2021 рік

Жителі протестантських країн схильні вважати, що самі відповідальні за своє життя та добробут (див. граф. 2), на відміну від православних. Представники протестантизму в Україні є найбільш активними членами громадянських організацій та добровільних об'єднань, протестантські країни мають високий рівень узагальненої довіри та готові брати відповідальність за власний добробут. Такі результати підтверджують гіпотезу №4, православні суспільства мають менше потенціалу для розбудови громадянського суспільства ніж протестантські.

Висновки до розділу

Релігійний чинник є так званим каталізатором громадянської активності у розвинених суспільствах. Рівень релігійності в українському контексті позитивно впливає на рівень узагальненої довіри, оскільки найвищий рівень довіри демонструють саме релігійні громадяни. Серед атеїстів протягом всього аналізу спостерігається найвищий рівень недовіри, як інституційної, так і узагальненої, оскільки у них немає зв'язку із спільнотою, відсутнє одне із ключових джерел генерації соціального капіталу. Релігійні, як і нерелігійні громадяни, демонструють високий рівень довіри до благодійних, освітніх, регіональних, спортивних та культурних організацій, однак найбільшим кредитом довіри з боку суспільства все ж володіє церква та релігійні організації.

Із рівнем релігійності зростає рівень генералізованої та інституційної довіри (див. табл.3 і табл.4), що підтверджує гіпотезу № 2 (Рівень релігійності має позитивний вплив на рівень інституційної, міжособистісної та узагальненої довіри).

Незважаючи на високий рівень довіри до організацій, українці демонструють низький показник участі у них, незалежно від рівня релігійності. Гіпотеза №1 (Рівень релігійної участі позитивно впливає на участь у нерелігійних громадських організаціях та асоціаціях (благодійних, волонтерських,

молодіжних, культурних) не підтвердилася, оскільки показники участі релігійних громадян із високою частотою практик хоч і відрізнялись, від показників атеїстів та нерелігійних, але не так суттєво, щоб точно стверджувати про відмінності (див табл. 1 та 2). Беручи до уваги історичний та соціальний контекст у державі, навіть не надто великі показники участі, можуть сигналізувати про позитивну динаміку змін.

Серед наявних конфесій в Україні найбільш чисельними є Українська Православна церква, Православна церква Московського патріархату та Українська Греко-католицька церква. Серед греко-католиків відзначається найвищий рівень інституційної та генералізованої довіри, у той час, як православні українці обережніше відносяться до людей та трохи менше довіряють громадським організаціям.

Найбільш виражена громадянська активність присутня в протестантів, оскільки завдяки горизонтальному характеру зв'язків вони мають більший потенціал для відтворення соціального капіталу, ніж вертикальні структури із чіткою ієрархією – такі як православ'я. Представники різних конфесій по-різному довіряють наявним організаціям та демонструють відмінні показники активності (див. табл. 9 та 10), наведені дані підтверджують гіпотезу №3 (Громадянська активність індивідів відрізняється в залежності від конфесійної приналежності).

Як висновок, релігійний капітал в сучасному українському суспільстві не має чітко вираженого впливу на участь в організаціях та на розбудову громадянського суспільства загалом. Низька активність в громадських організаціях, як і низький рівень узагальненої довіри та неготовність брати повну відповідальність за власний добробут є характерною особливістю православних країн. В Україні тінь радянського минулого, нестабільна політична ситуація та присутність зовнішнього ворога значно сповільнюють процес розбудови громадянського суспільства західного зразка.

Висновки

У рамках даної роботи було розглянуто основні теоретичні підходи в межах соціології, пов'язаних із вивченням феноменів релігійності, а також аналіз підходів та концепцій громадянської участі, взаємовпливу громадянської та релігійної участі. Також було окреслено загальні особливості даних феноменів в українському контексті.

Незважаючи на стрімкий розвиток суспільства, значних наукових успіхів та хвилю секуляризації, релігія досі залишається важливою складовою сучасного суспільства. Релігія більше не існує як абстрактне явище, а набуває нових форм вираження, позбавляючись тотального контролю над суспільними інститутами. Релігія може бути як приватною, так і публічною. Публічність релігії залежить від державної політики, а також від того, наскільки релігія відокремлена від державних інститутів.

Громадянське суспільство, у свою чергу, є невід'ємною частиною демократичної держави, громада стає залучена у процес прийняття суспільно-важливих рішень. Відповідно, належне функціонування громадянського суспільства неможливе без громадянської активності, яка на пряму пов'язана із теорією соціального капіталу. Соціальний капітал – це сукупність стійких соціальних мереж, які є заснованими на міжособистісній довірі та легко мобілізуються за потреби. Такі мережі забезпечують ефективне вирішення проблем як на особистому рівні індивідів, так і на суспільному. Соціальний капітал має три важливі складові: специфічні цінності, норми та довіра. Чим вищий рівень соціального капіталу, тим активнішою є громадянська участь.

На основі вищезгаданих теоретичних концептів постало дослідницьке запитання: якою є роль релігійного чинника (конфесійної приналежності, залученості до релігійних практик, рівня індивідуальної релігійності тощо) в процесі мобілізації громадянської участі?

Тому було сформовано наступні гіпотези:

1. Рівень релігійної участі (частота відвідувань служб, участь у позацерковній діяльності) сприяє активізації участі у нерелігійних громадських організаціях.
2. Рівень релігійності має позитивний вплив на рівень інституціональної, міжособистісної та узагальної довіри.
3. Громадянська активність індивідів (інституціональна довіра, членство в організаціях) відрізняється в залежності від конфесійної приналежності.
4. Православні суспільства, зокрема українське, має менший потенціал (нижчий рівень узагальної та інституційної довіри, активна участь в організаціях) для розбудови громадянського суспільства ніж протестантські та католицькі.

Задля перевірки відзначених тверджень було здійснено вторинний аналіз даних WSV-7, результати якого дозволяють стверджувати, що рівень релігійності в українському контексті позитивно впливає на рівень генералізованої (узагальної довіри), оскільки найбільший рівень довіри до людей демонструють саме релігійні громадяни, а найнижчий - атеїсти. Таким чином високий рівень суспільної довіри є результатом наявності релігійного капіталу. Релігійні громадяни на рівні із нерелігійними також демонструють і вищий показник довіри до громадянських організацій. Такі висновки дозволяють підтвердити гіпотезу №2.

Під час аналізу також зафіксовані значні відмінності між представникам різних конфесій. Незважаючи на відносно невелику кількість представників в українському суспільстві (див. табл. 7) найбільш виражена громадянська активність присутня в протестантів. Оскільки, горизонтальна структура влади та відсутність складної ієрархії сприяє поширенню соціального капіталу, який в свою чергу активізує громадянську участь. Серед православних християн присутній суттєво нижчий рівень інституціональної та узагальної довіри, ніж серед греко-католиків. Відмінності у ступені довіри як інституційної, так і узагальної, а також відмінні показники активності між представниками різних конфесій тільки підтверджують гіпотезу №3. Протестантські

європейські суспільства справді мають більш сприятливі чинники для розбудови громадянського суспільства ніж у католицьких та православних, яким є і українське (високий рівень генералізованої довіри, надання переваги індивідуальній відповідальності над державною). Такі результати підтверджують гіпотезу №4.

Гіпотезу №1 було спростовано, оскільки частота релігійних практик позитивно впливає на участь тільки у церковних та релігійних організаціях, серед решти нерелігійних організацій найбільш активними виявилися респонденти, які відвідують літургії лише раз в рік.

Зважаючи на дослідницьке запитання, можна зазначити, що рівень релігійної участі в Україні не має прямого зв'язку із проявами громадянської активності. Однак, релігійність позитивно впливає на рівень узагальненої та інституціональної довіри. Основна проблема полягає в тому, що церква (переважно православна), хоч і користується найбільшим кредитом довіри з боку громадян, не використовує його для розбудови громадянського суспільства, оскільки досі зберігає певний консерватизм та традиційність.

Низький рівень генералізованої довіри є суттєвою перешкодою для розбудови українського громадянського суспільства, оскільки саме довіра є фундаментом для відтворення та конвертації соціального капіталу. Членство в організаціях на сьогоднішній день є добровільним, що дуже важливо, оскільки навіть відносно невеликі показники активності сигналізують про розбудову демократичного громадянського суспільства. Варто також зазначити, що аналізовані змінні дослідження не дають можливості описати громадянську активність без приналежності до конкретної організації.

Як зазначав Дюркгайм, війни та революції цілковито руйнують наявний порядок суспільства, але згодом формують новий, суттєво відмінний від попереднього. Саме так відбулося з українським суспільством у 2014, і знову відбувається зараз. Українське суспільство зазнає фундаментальних змін та трансформацій через війну, відбувається переосмислення цінностей, зміна

парадигм, що створює величезне поле для майбутніх досліджень, а суспільні зміни, спричинені війною, можуть стати каталізатором розбудови громадянського суспільства.

Список використаної літератури:

1. Соціологічна служба Центру Разумкова: «Релігія і церква в українському суспільстві 2020». Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ. (2020).
2. Yinger M. *The Scientific Study of Religion*. N.Y., 1970.
3. Berger P. *The Social Reality of Religion*. London, (1969).
4. Feuerbach, L. (1957). *The essence of Christianity*. New York: Harper.
5. Durkheim E. *The Elementary Forms of Religious Life*. — N.-Y.: Free Press, 1995.
6. Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, part 1. /1976
7. Маркс К., Енгельс Ф. «До критики гегелівської філософії права» 1927.
8. Luckmann Th. *The Invisible Religion*. 1967
9. International Social Survey Programme: Religion III - ISSP 2008 GESIS - Leibniz-Institute for the Social Sciences
10. Wilson B. *Religion in Sociological Perspective*. — Oxford: Oxford University Press, 1982.
11. Сафронов, Роман. «Сучасна Соціологія Релігії.» *SpringerReference*, doi:10.1007/springerreference_59209. С. 325
12. Казанова, Хосе «По той бік секуляризації». ДУХ І ЛІТЕРА, 2017
13. Karl Marx. *On the Jewish Question // Early Writings*. New York 1975, с. 217
14. José Casanova. *The Secular, Secularizations, Secularisms // Rethinking Secularism / ред. Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer, Jonathan van Antwerpen*. Oxford 2011
15. Казанова, Хосе «По той бік секуляризації». ДУХ І ЛІТЕРА, 2017
16. Pew Research Center, May 10, 2017, “Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe”.
17. Патнам Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки // НКЖ “І”. — 2001. — № 21.
18. Alexis de Tocqueville. *Democracy in America*. New York 1990;
19. Демків, Олег. “Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов.” *Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг*, 2005,
20. Радаєв В. Поняття капіталу, форми капіталів та їх конвертація. “Суспільні науки та сучасність” No 2, 2003.
21. Fukuyama F. *Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity*., 1995.
22. Halpern D. *Moral Values, Social Trust and Inequality. Can Values Explain Crime? // British Journal of Criminology*. — 2001. — 41. — P. 236–251.
23. Wuthnow, Robert. “Religious Involvement and Status-Bridging Social Capital.” *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 41, no. 4, 2002, pp. 669–684., doi:10.1111/1468-5906.00153.

24. Samuel Huntington. "The Clash of Civilizations?" // *Foreign Affairs* (1993)
25. Bourdieu P. Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time. — Cambridge, 1998.
26. Dowley K.M., Silver B.D. Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States // *Europe-Asia Studies*. — 2002. — Vol. 54. — No 4. — P. 505–527.
27. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь (За редакцією В. М. Гейця та ін.). К., 2010, с. 7–8.
28. Adam Michnik. *The Church and the Left*. Chicago 1993.
29. Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press, 2011.
30. Putnam R.D. The Prosperous Community, Social Capital and Public Life // *The American Prospect*. — 1993. — Vol. 4. — No 13 (March 21).
31. "European Values Study." *European Values Study*, 2017, europeanvaluesstudy.eu/.
32. Birdwell, Jonathan, and Mark Littler. "FAITHFUL CITIZENS." *DEMOS*, www.demos.co.uk/files/Faithful_citizens_-_web.pdf?1333839181
33. Becker G.S. Human Capital. — N.Y., 1964
34. M., Tillie J. Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups // *Connections*. — 2001. — Vol. 24(1). — P. 26–41.
35. Schiff M. Social Capital, Labor Mobility, and Welfare // *Ration Society*. — 1995. — Vol. 4. — P. 157–175.
36. Turner, Bryan S. "Religion and Contemporary Sociological Theories." *Sociopedia*, 2013, doi:10.1177/205684601431.
37. Naerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2020. World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.1
38. Адам, Ф., and Д. Подменик. "СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ." 2003.
39. Белла Р. «Релігія та суспільство: Хрестоматія соціології релігії» (1996),
40. Буркинський, Б.В., and В.Ф. Горячук. "Соціальні Проблеми в Практиках Управління." 22 Aug. 2012.
41. Релігійно-інформаційна служба (2020, March 13). *Хто, де і скільки громад перейшли з УПЦ МП до ПЦУ: аналізуємо карту - РІСУ*. Релігійно-інформаційна служба України. https://risu.ua/hto-de-i-skilki-gromad-pereyshli-z-upc-mp-do-pcu-analizuyemo-kartu_n103237.

